

BARIŞ İNŞA SÜRECİNİN ÖNEMLİ UNSURU: BOSNA-HERSEK'TE YERLERİNDEN EDİLMİŞLERİN GERİ DÖNÜŞÜ

N. Aslı ŞİRİN ÖNER*

ÖZET

Barış inşa süreci çatışma yaşanan ülkelerde, çatışmanın yerlerinden ettiği kişilerin evlerine geri dönüşleri barış inşa sürecinin temel unsurlarından biridir. İkinci Dünya Savaşı'ndan beri Avrupa'daki en büyük "etnik temizlik" kampanyasının uygulandığı Bosna Savaşı'nın Dayton Barış Antlaşması ile sona ermesinin ardından Bosna, uluslararası toplumun önemli rol oynadığı bir yeniden yapılanma sürecine girmiştir. Söz konusu yeniden yapılanmada savaşın yerinden ettiği insanların evlerine geri dönmeleri büyük önem taşımaktadır. Bu makalede, yaşadığı savaşın ertesinde barışın inşa edilmeye çalışıldığı Bosna-Hersek'te geri dönüş irdelenmekte ve bu bağlamda Bosna devletinin izlediği geri dönüş siyaseti ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Uyuşmazlık/Çatışma, Barış İnşası, Yerinden Edilmişler, Geri Dönüş, Bosna-Hersek.

THE IMPORTANT ELEMENT OF PEACE-BUILDING PROCESS: RETURN OF DISPLACED PERSONS IN BOSNIA-HERCEGOVINA

ABSTRACT

In post-conflict countries, the return of the displaced persons is one of the essential elements of the peace-building process. In the aftermath of a bloody war that came to an end with the Dayton Peace Accords, Bosnia has become the stage of a reconstruction process in which the international community has been playing an important role. In this process, the return of the displaced Bosnians is quite crucial. The aim of the present study is to examine the process of return in war-torn Bosnia, and the focus in that regard is the politics of return followed by the Bosnian state.

Keywords: Conflict, Peace-Building, Displaced Persons, Return, Bosnia-Herzegovina.

GİRİŞ

Dünyanın pek çok yerinde uyuşmazlıklar, silahların konuştuğu, sivillerin hedef alındığı ve şiddetin her türlüsünün yaşandığı savaşlara dönüşüyor ve bu savaşlar ülke topraklarını tahrip etmekle kalmıyor, toplumları da paramparça etmektedir. Savaşlar sona erince yeniden yapılanma süreci başlıyor. Söz konusu süreçte savaşın harap ettiği ülkenin altyapısının yeniden kurulması oldukça

* Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Avrupa Birliği Enstitüsü, E-mektup: asli.sirin@marmara.edu.tr

N. ASLI ŞİRİN ÖNER

önemli ama yeterli değil, zira çatışma (*conflict*)¹ ertesinde barışın inşa edilmesi gerekmektedir. Bu da ancak çatışmanın etkilediği grupların başında gelen yerlerinden edilmiş kişilerin sorunlarının çözüme kavuşturulması ile mümkün olabilir. Çözümün temelinde ise, savaşın yerinden ettiği insanların evlerine geri dönmeleri ve gerek ülkelerine gerek içinde yaşadıkları topluma yeniden uyum sağlamaları yatmaktadır.

20. yüzyılda, temelinde farklı etnik gruplar arasındaki çatışmanın yattığı çok sayıda savaşa tanık olduk. Bunların önemli bir bölümü, Soğuk Savaş döneminin ertesinde yaşandı ve günümüzde de yaşanmaya devam ediyor. II. Dünya Savaşı'ndan beri Avrupa'daki en büyük "etnik temizlik" kampanyasının uygulandığı Bosna Savaşı da etnik gruplar arası çatışmanın yol açtığı savaşlardan biri olarak karşımıza çıkıyor. Parçası olduğu Yugoslavya'nın dağılmaya başlaması üzerine bağımsızlığını ilan eden ve toprakları ateş hattına dönüşen Bosna-Hersek, üç yılı aşkın devam eden ve Aralık 1995'te imzalanan Dayton Barış Antlaşması ile sona eren silahlı çatışmaların ardından, bir yandan adım adım yok edildiği savaşın yaralarını sararken diğer yandan uluslararası toplumun yardımlarıyla ayakta kalmaya çalışıyor. Bosna'nın yeniden yapılanmasında, diğer çatışma sonrası toplumlarda olduğu gibi, savaşın yerinden ettiği insanların evlerine geri dönmeleri büyük önem taşıyor. Bu makalenin amacı da yaşadığı savaş sonrasında barışın inşa edilmeye çalışıldığı Bosna Hersek'te söz konusu sürecin temel unsurlarından biri olan yerlerinden edilmiş kişilerin² geri dönüşlerini irdelemektir. Bosna-Hersek'te geri dönüş süreci nasıl bir deneyimdir? Devletin geri dönüşle ilişkin izlediği politikalar nelerdir? Bosnalı mülteciler hangi şartlar altında ülkelerine geri dönmüşlerdir? Geldikten sonra ne tür sorunlarla karşılaşmışlardır? Bunlar, makalede yanıt aranan sorulardan bazılarıdır. Makalenin ilk bölümünde çatışma sonrası yaşanan barış inşa süreci ve onun bir unsuru olan geri dönüş hakkında genel bilgi verilmekte, ikinci bölümde ise Bosna'daki geri dönüş örneği ele alınmaktadır.

1. ÇATIŞMA SONRASI BARIŞ İNŞA SÜRECİNDE GERİ DÖNÜŞ

Uyuşmazlık sonrasında barış inşa süreci, Soğuk Savaş'ın sona ermesini izleyen dönemde en çok tartışılan konulardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Barış inşa sürecini, ana hatlarıyla, silahlı uyuşmazlıkların yaşandığı

¹ Bu yazıda "conflict" terimi çatışma ve uyuşmazlık terimleriyle değişimli bir biçimde kullanılmaktadır. Değişik düzeylerde yaşanan "conflict"ler uyuşmazlık olarak isimlendirilirken şiddet içeren uyuşmazlıklar için çatışma terimi tercih edilmiştir.

² Bu makalede, "yerinden edilmiş kişiler" terimiyle kastedilen hem ülkelerini terk ederek mülteci konumuna düşenler hem de kendi ülkelerinin sınırları içerisinde yerinden edilmiş kişilerdir.

BOSNA-HERSEK’TE YERLERİNDEN EDİLMİŞLERİN GERİ DÖNÜŞÜ

toplumlarda, çatışmaların ertesinde barışı sağlamlaştırma süreci şeklinde tanımlamak mümkündür. Barış inşası kavramıyla ilk defa Johan Galtung’un “Barışa Üç Yaklaşım: Barışı koruma, barış yapma ve barış inşa etme” isimli çalışmasında karşılaşılıyor. Galtung bu çalışmasında barışın, barışı koruma ve geçici bir barış yapmadan daha farklı, hatta onların üzerinde bir yapıya sahip olduğunu ve savaşın nedenlerini ortadan kaldıran ve savaşın patlak verebileceği durumlarda alternatifler üreten yapıların bulunması gerektiğini öne sürmektedir.³ Galtung’un görüşleri bugünün barış inşası kavramına fiktisel anlamda öncülük etmektedir. Sürdürülebilir barış nasıl sağlanabilir? Bunun için anlaşmazlığın esas nedenlerinin üzerinde düşünüp onun barışçıl biçimde çözülmesi için gerekli olan anlaşmazlığın yaşandığı yere özgü yetileri meydana çıkarmak gerekmektedir.⁴

Barış çalışmaları alanında öne çıkan akademisyenlerden bir diğeri olan John Paul Lederach ise barış inşası kavramını, “anlaşmazlığı daha sürdürülebilir ve barışçıl ilişkilere dönüştürmek için gerekli olan süreç, yaklaşım ve aşamaları kapsayan, oluşturan ve devam ettiren geniş kapsamlı bir kavram”⁵ şeklinde tanımlamaktadır. Dolayısıyla, kavramın resmi barış anlaşmaları öncesi ve sonrasında oluşturulan tüm faaliyetleri içerdiğini söylemek mümkün. Bu bağlamda, barışı da “dinamik bir sosyal yapı (socialconstruct)”⁶ olarak değerlendirmemiz gerekmektedir.

Kavramsal açıdan Galtung ve Lederach’ın tanımlarının yanı sıra, barış inşası, Birleşmiş Milletler’in 1992-96 yılları arasında Genel Sekreterlik görevini yürütmüş olan Boutros B. Ghali’nin 1992 tarihli, “Barış İçin Gündem” (An Agenda for Peace: Preventive diplomacy, peacemaking and peace-keeping) ismini taşıyan raporunda Soğuk Savaş’ın ertesinde ortaya çıkan güvenlik sorunlarıyla mücadele etmek amacıyla geliştirilen dört unsurdan birini oluşturmaktadır.⁷ Ghali’nin söz konusu raporu, “anlaşmazlık sonrası barış inşası” kavramını yazına eklemesinden ötürü günümüzün barış anlayışına

³ Galtung, J., “Three Approaches to Peace: Peacekeeping, Peacemaking, and Peacebuilding”, içinde J. Galtung (der.), Peace, War and Defense: Essays in Peace Research, Vol. II, 1976, aktaran S. Duke ve A. Courtier, EU Peacebuilding: Concepts, Players and Instruments, CLEER Working Papers, 2009/3.

⁴ Duke ve Courtier, age.

⁵ Lederach, John Paul, Building Peace – Sustainable Reconciliation in Divided Societies, US Institute of Peace Press, Washington D.C. 1997, s. 20.

⁶ Aynı yerde.

⁷ Diğer unsurlar önleyici diplomasi, barış yapma ve barışı korumadır. Bu unsurlarla ilgili olarak bkz. Ghali, An Agenda for Peace Preventive diplomacy, peacemaking and peace-keeping, 1992.

N. ASLI ŞİRİN ÖNER

katkıda bulunmaktadır. Ghali, raporunda ‘anlaşmazlık sonrası barış inşası’nı “anlaşmazlığa düşmeyi engellemek için barışı güçlendirecek ve pekiştirecek yapıları özdeşleştirme ve destekleme eylemi” şeklinde tanımlamaktadır.⁸

Barış inşası, insani yardım sağlamadan, işleyen siyasi ve sivil yapıların oluşturulması ve anlaşmazlığın asıl nedenlerine yönelik uzlaşma çabalarına kadar uzanan geniş kapsamlı bir yaklaşımı gerekli kılmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, söz konusu durum barışın inşa edileceği ülke için tüm toplumsal ve idari oluşumların yeniden yapılandırılması, barışı inşa etmede önemli rol oynayan uluslararası toplum içinse uzun soluklu ve kimi zaman da tartışmalı bir faaliyet anlamına gelmektedir.

Barış inşa süreci çok sayıda unsuru içermektedir. Bu unsurlardan biri, hatta ilki, çatışmanın yerlerinden ettiği insanların evlerine geri dönmeleridir. Geri dönüş ya da göç yazınında yer aldığı biçimiyle kişinin ülkesine geri dönmesi/gönderilmesi ‘mültecilerin Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK) yardımıyla ülkelerine geri dönmeleri’ olarak tanımlanmaktadır. BMMYK’nın mülteciler için geliştirdiği üç kalıcı çözümden⁹ biri olan geri dönüş, ‘geri dönüş için yapılan hazırlık, geri dönme süreci ve gidilen ülkeye varıldıktan hemen sonra kabul edilmesi ve entegrasyon için gereken düzenlemeleri’¹⁰ içermektedir. BMMYK, mültecilerin yolculuklarını organize etmek ve yolculuk sırasında yardım sağlamakla yükümlü kuruluştur.

Soğuk Savaş sonrası dönemde, dünyanın değişik bölgelerinde silahlı çatışmalara resmen son verilmesi ile birlikte genel olarak küresel mülteci sorunu, özel olarak geri dönüş için yeni bir sayfa açılmıştır. Bunun birkaç nedeni olduğunu söyleyebiliriz. İlki, jeopolitik açıdan dikkat edilecek konuların Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle büyük ölçüde değişmesidir. Bu değişimin iki sonucu olmuştur. Bir yandan süper güçler, gelişmekte olan dünyada kendilerinin katılmadığı halde kışkırtmaları sonucu çıkan savaşlarda yer alan

⁸ Ghali, age., s.15.

⁹ Diğer kalıcı çözümler üçüncü ülkeye yerleştirme ve yerel entegrasyondur. Bu çözümlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. UNHCR, ‘Sustainable Reintegration of Returnees and Displaced Populations in Africa’, Dialogue on Voluntary Repatriation and Sustainable Reintegration in Africa, Discussion Paper No.2, from UNHCR.

<http://www.unhcr.org/events/EVENTS/403c6f057.pdf>, (24.11.2012).

¹⁰ Preston, Quick vd. çalışmasından alıntı yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Preston, R., Researching Repatriation and Reconstruction: Who is Researching What and Why, içinde Black, Richard & Khalid Koser (der.), The End of Refugee Cycle? Refugee Repatriation and Reconstruction, Berghahn Books, New York and Oxford 1999. ss.18-36.

BOSNA-HERSEK’TE YERLERİNDEN EDİLMİŞLERİN GERİ DÖNÜŞÜ

ideolojik müttefiklerine verdikleri desteği çekmiş, diğer taraftan, önemli küresel meselelerle ilgili daha fazla işbirliği içine girmişlerdi.

Soğuk Savaş’ın ardından uluslararası arenada küresel ölçekli gerilim azalmış; yerine olumlu bir atmosfer gelmişti. Küresel bir sorun haline gelen mülteci meselesinin nihayet sona ereceği düşünülüyordu, çünkü yeni dönemde ‘yeni bir dünya düzeni’ olacaktı. Sadece bu sorun çözüme kavuşturulmakla kalmayacak, aynı zamanda bireysel ‘mülteci döngüsü’ de büyük olasılıkla sona erecekti.¹¹ Bu, mültecilerin ülkelerine geri gönderilmesiyle gerçekleşecekti. Geri dönüş, uzun süredir kamplarda yaşayan mülteciler için en uygun çözümdü. Buna paralel olarak, uluslararası kuruluşlar da dâhil olmak üzere pek çok çevrenin geri dönüşü ilgisini artırmıştı. Geri dönüş aynı zamanda selefi Hocke’un 1980’lerin ikinci yarısında izlemeye başladığı politikayı devam ettirmeye kararlı olan, dönemin Yüksek Komiseri Sadako Ogata tarafından BMMYK’nın birincil amaçlarından biri haline getirilmişti. Ogata, çeşitli vesilelerle geri dönüşün mülteciler için ne denli önemli olduğunu vurguluyordu. Eylül 1991’de Notre Dame Üniversitesi’nde yaptığı konuşma bunlardan biriydi. Yüksek Komiser görüşlerini şu sözlerle dile getirmişti: ‘BMMYK için mültecilerin gönüllü geri dönüşleri sadece en uygun çözüm değil, aynı zamanda en arzulanan çözümdür. Çoğu mültecinin kaçtığı duruma oranla üzücü – hatta daha kötü – koşullardaki, haddinden fazla kalabalık, eğreti kamplara adeta hapsedildiği bir dünyada insanın vatanına¹² geri dönme hakkı yurtdışına sığınma hakkı kadar önemlidir.’¹³

Ogata’nın bu konuşmasını izleyen ayda yapılan Yürütme Kurulu toplantısında Yüksek Komiser mülteci örgütünün yakın gelecekteki stratejik planını ana hatlarıyla belirtmişti. İlki, BMMYK’nın acil durumlar için hazırlıklı olma ve karşılık verme mekanizması geliştirilmeliydi. İkincisi, gönüllü geri dönüş için her olanak izlenmeliydi. Son olarak, BMMYK mülteci sorununa çatışma önleme yoluyla çözüm geliştirmeliydi.¹⁴ İkinci amaçla bağlantılı olarak,

¹¹ Black ve Koser, age., s. 3.

¹² Bu formülasyonda ‘kişinin anavatanına geri dönme hakkı’, menşe yere geri dönme hakkından ziyade menşe ülkeye geri dönme hakkı şeklinde anlaşılmalı ve yorumlanmalıdır. İlgili bilgi için bkz. Fagen, Patricia Weiss. (2006). UNHCR and repatriation, Dumper, Michael. (der.), Palestinian Refugee repatriation: Global perspectives, Routledge, London and New York 2006, ss. 41-62, s.46.

¹³ Fagen, Ogata’nın bu konuşmasını alıntı yapmıştır. Ayrıntı için bkz. Aynı yerde.

¹⁴ Morsink, Hubert, “Social and economic aspects of mass voluntary return movements of refugees from one African country to another”, Background Note on 1992 symposium for French-speaking African countries and 1992 symposium for the Horn of Africa. UN Research Institute for Social Development, 1992.

N. ASLI ŞİRİN ÖNER

Ogata 1992'yi 'gönüllü geri dönüş yılı' ilan etmişti. Aynı zamanda 1990'ların 'gönüllü geri dönüş on yılı' olacağına inanıyordu. Ekim 1991'de yapılan Yürütme Kurulu toplantısında mültecilerin geri döndüğü kötü koşullara dikkat çekmişti. Pek çok örnekte mültecilerin geri döndüğü hayat, büyük olasılıkla yiyeceksiz, evsiz ve gelecek perspektifi taşımayan bir hayattı. Buna bağlı olarak, 'Ogata, duyarlılık yaratmada katalizör görevi görmeye ve ilgili ülkeleri, kalkınma örgütlerini ve bağışçı devletleri bir konuda teşvik etmeye kararlı olduğunu ifade etti. Konu, BMMYK'nın geri dönenlere kısa dönemli malzeme yardımı ile para yardımı, çatışma sonrası toplumların ulusal kalkınma çerçevesi ile bütünleştirilmesi idi. Bu bağlamda Ogata, "geri dönenler için yardım ve kalkınma" kavramı için ilgili ülkeler, kalkınma örgütleri ve bağışçılardan destek istedi'.¹⁵

1992 yılı Ogata'nın açıklamasını haklı çıkarmış gibi gözüküyordu, çünkü 2 milyonun üzerinde mülteci BMMYK yardımıyla ülkelerine geri dönmüştü. Bunların 1,5 milyondan fazlası Afgan mültecilerdi.¹⁶ BMMYK tarafından organize edilen kitlesel geri dönüşler 1993 yılında da sürdü. İlk grup Ocak 1993'te Meksika'dan dönen Guatemalalı mültecilerdi.¹⁷ Örneklerden de görüldüğü gibi, geri dönüş hareketleri 1990'ların başında ivme kazanmıştı. Bu, madalyonun bir yüzüydü. Diğer yüzünde ise, dünyanın pek çok yerinde patlak veren ülke-içi çatışmalar sonucu yaşanan yeni mülteci krizleri vardı. Ayrıca ülke içi yerinden edilme sorunu da giderek büyüyordu. 'Geri dönüş on yılı' olarak anılan dönemde ülke içi yerinden edilenlerin sayısının artması daha fazla kitlesel kaçış ile geri dönüş arasındaki çelişkinin tartışılmasını beraberinde getirmişti.

1990'larda, BMMYK başta olmak üzere uluslararası kuruluşların yanı sıra, hükümetler ile mülteci ve göç konularında politika yapımcılar da geri dönüş meselesiyle daha çok ilgilenmeye başladılar. Bunun temel nedeni, geri dönüşün 'sadece bireyler için değil, aynı zamanda ülkedeki bütün topluluklar ve daha geniş çaplı kalkınma için önemli sonuçlar doğurmasıydı'.¹⁸ Geri dönüş, savaştan barışa geçiş sürecinin temel unsurlarından biridir. Macrae'nin belirttiği

¹⁵ Morsink, age., s.2.

¹⁶ UNHCR, The State of the World's Refugees: The Challenge of Protection, 1993. <http://www.unhcr.org/publ/3ef964df4.html>, (23.11.2012).

¹⁷ Aslında Guatemalalılar, Orta Amerika'da geri dönüşleri 1990'larda gerçekleşen tek gruptu çünkü bölgenin geri kalanında neredeyse tüm mülteciler ülkelerine daha önce geri dönmüşlerdi.

¹⁸ Black R. ve Gent, S., "Sustainable Returns in Post-Conflict Contexts", International Migration, 44 (3), 2006, ss. 15-36, s. 24.

BOSNA-HERSEK’TE YERLERİNDEN EDİLMİŞLERİN GERİ DÖNÜŞÜ

gibi, uluslararası toplum bu geçişi kolaylaştırmak için siyasi bir formül geliştirmişti. İlk adım ‘seferberliğin bitmesini gözlemleyecek ve seçimlerin yapılabilmesi için gereken güvenliği sağlayacak BM barış koruma gücü askerlerinin konuşlandırılmasını tetikleyen’¹⁹ barış anlaşmalarını imzalayarak savaşa son vermektir. Seçimlerle birlikte demokratik biçimde seçilmiş bir hükümet iş başına gelecek ve devleti temsil edecektir. Macrae’ye göre, yardım sürekliliği siyasi hayatın sürekliliğini yansıtıyordu. Yardım sürekliliği düzleminde savaştan çıkmış ülkeler için yapılan yardım önce rehabilitasyona, daha sonra da o ülkelerin kalkınması için gereken mali yardıma dönüşecekti. BMMYK diğer BM kuruluşları ile birlikte barış inşa sürecinde önemli rol oynayacaktı. Bu süreçte mültecilerin yeniden uyumunun önemi, BMMYK’nın Yürütme Kurulu’na 1992’de verilen bir raporda şu sözlerle vurgulanıyordu: ‘İşin içinde olan ülke sayısı, geri dönenlerin sayısal büyüklüğü ve onların başarılı biçimde yeniden uyum sağlamaları olgusunun herhangi bir ulusal yeniden uzlaşma ve yapılanma süreci için sahip olduğu önem göz önünde bulundurulduğunda konular sadece insani değildir. Uluslararası güvenlik de risk altındadır.’²⁰

Mülteci örgütünün altını çizdiği gibi, geri dönen mülteciler barış inşa sürecinde çok önemli bir rol oynamaktadırlar. Fakat asla unutulmaması gereken bir husus vardır. Barışın desteklenmesi sadece yerinden edilmiş kişileri geri döndürmekle mümkün olamaz. Geri dönüşün başarılı olması gerekir ki bu da ancak sürdürülebilir bir geri dönüşle sağlanır. *Afrika’da Gönüllü Geri Dönüş ve Sürdürülebilir Yeniden Uyuma Dair Diyalog*’da BMMYK sürdürülebilir geri dönüşün önemine şöyle dikkat çekmektedir: ‘Deneyimler gösteriyor ki mülteci ve yerinden edilmiş nüfusların yeniden uyumlarının sürdürülebilirliği meselesi doğru şekilde belirtilmediği takdirde ilgili ülkeler neredeyse kaçınılmaz olarak çatışmaya geri kayacaklardır.’²¹ İşte bu yüzden BMMYK ve diğer örgüt ve kuruluşlar geniş kapsamlı geri dönüş programları ve Hızlı Etki Projeleri (HEP) uyguluyorlar, zira söz konusu örgütler geri dönüşlerin başarısını etkilemek suretiyle barışın desteklenmesinde rol oynamak istediği içindeler.

¹⁹ Macrae, J. “Aiding peace ...and war: UNHCR, returnee integration, and the relief-development debate”. New Issues in Refugee Research, Working Paper No.14, 1999, s. 8. <http://www.unhcr.org/research/RESEARCH/3ae6a0cc0.pdf>, (10.12.2007).

²⁰ Söz konusu raporu, Macrae alıntı yapmıştır. Bkz. Aynı yerde, s.11.

²¹ UNHCR, ‘Sustainable Reintegration of Returnees and Displaced Populations in Africa’, Dialogue on Voluntary Repatriation and Sustainable Reintegration in Africa, Discussion Paper No.2, 2004 <http://www.unhcr.org/events/EVENTS/403c6f057.pdf>, (24.11.2012).

N. ASLI ŞİRİN ÖNER

Geri dönüşün sürdürülebilir olması, barış inşa süreci için büyük önem taşımaktadır. Peki, sürdürülebilir geri dönüş nasıl tanımlanabilir? Black ve Gent, sürdürülebilirlik kavramının değişik pek çok bağlamda kullanılmasından ötürü neredeyse anlamını yitirdiğini ileri sürmektedirler. Yine de tanımlardan geri dönüş konusuyla ilgili bazı özellikler saptanabilmektedir. Buna bağlı olarak, Black ve Gent sürdürülebilir geri dönüşü ‘geri dönüşün toplumsal ve ekonomik boyutlarını içeren, daha uzun vadeli, bağlamsal ve meydan okuyucu bir geri dönüş anlayışı’²² şeklinde tanımlamaktadırlar. BMMYK’ya göre ise sürdürülebilir geri dönüş, ‘ideal olarak geri dönenlerin fiziksel ve maddi güvenliklerini garanti eden ve geri dönenler, sivil toplum ve devlet arasında yapıcı bir ilişkiyi sağlamaştıran bir durumdur’.²³ Geri dönüşün sürdürülebilir olması için özellikle ekonomik ve sosyal alanlarda yeniden uyum son derece gerekli ve önemlidir. Bu bağlamda belirli şartların yerine getirilmesi gerekmektedir. Bu şartlar arasında istihdam, barınma, kamusal hizmet ve sosyal hizmetlerden yararlanma, eğitim, kamusal olanaklar ve güvenliğin ön plana çıktığını söyleyebiliriz.²⁴ Aslında bu alanlar geri dönenlerin pek çok sorunla karşılaştıkları alanlardır. Ne yazık ki mülteci ve ülkesinde yerinden edilenlerin hiçbiri sorunsuz bir ortama geri dönememektedir. Geri dönenlerin karşı karşıya kaldıkları sorunlar arasında güvenlik meseleleri, barınma ve mülkiyet hakları ve ekonomik sorunlar ilk sırada yer almaktadır.

1995 yılının sonunda imzalanan Dayton Barış Antlaşması ile birlikte üç seneyi aşkın süredir devam eden çatışmanın sona erdiği Bosna-Hersek’te barış inşa sürecinin önemli unsuru olan yerinden edilmişlerin geri dönüşü de başlamış oldu. Bosna’da geri dönüşün iki temel boyutu vardır: geri dönüş siyaseti ve geri dönüşün sürdürülebilirliği. Geri dönüş siyaseti, gerek Bosna devleti gerek uluslararası toplumun izlediği politikaları kapsamaktadır. Geri dönüş süreci nasıl bir seyir izlemiştir? Hangi konular ön plana çıkmıştır? Bosnalı mülteciler ülkelerine hangi şartlarda dönmüşlerdir? Geri döndükten sonra karşılaştıkları sorunlar nelerdir? Makalenin geri kalan kısmında bu sorulara yanıt aramak suretiyle Bosna-Hersek’te geri dönüş süreci irdelenmektedir.

²² Black ve Gent, age., s.26.

²³ UNHCR, Oversight Issues: Reintegration, (EC/48/SC/CRP.15), 1998, <http://www.unhcr.org/excom/EXCOM/3ae68cf510.html>, (28.11.2012).

²⁴ Manual for Sustainable Return. [http://www.reliefweb.int/rw/lib.nsf/db900SID/LHON-5T8D8X/\\$FILE/Refugees_UNMIK_January03.pdf?OpenElement](http://www.reliefweb.int/rw/lib.nsf/db900SID/LHON-5T8D8X/$FILE/Refugees_UNMIK_January03.pdf?OpenElement), (23.11.2012).

BOSNA-HERSEK'TE YERLERİNDEN EDİLMİŞLERİN GERİ DÖNÜŞÜ

2. BOSNA-HERSEK'TE BARIŞ İNŞASI VE GERİ DÖNÜŞ

Komünizmin çöküşü ve Soğuk Savaş'ın sona ermesi, siyasal açıdan son derece hareketli geçecek bir on yılı beraberinde getirmiş; 1990'ların ilk yarısına Doğu Bloku'nda yaşanan çözülme damgasını vurmuştur. Bu blokta yer alan ülkelerden Çekoslovakya demokrasiye geçişi "kadife devrim" ile gerçekleştirirken Yugoslavya (Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti - YSFC) için benzer bir durum söz konusu olmamış, geçiş, ülkenin dağılmasına ve kanlı bir savaşa yol açmıştı. YSFC'nin kurucu cumhuriyetlerinden biri olan Bosna-Hersek, federasyonun dağılmasıyla birlikte bağımsızlığını ilan etmesinin ardından kendini savaşın içinde bulmuş ve demokrasiye geçişin bedelini oldukça ağır biçimde ödemişti. YSFC'nin diğer kurucu cumhuriyetlerinden biri konumundaki Hırvatistan'da bağımsızlık ilanından kısa süre sonra başlayan çatışmalar 1992 baharında Bosna'ya sıçramış ve 1995 yılının Aralık ayında Dayton Barış Antlaşması (DBA) imzalanıncaya kadar devam etmişti. Savaşın bilançosu oldukça ağırdı: tahmini olarak 102,622 kişi hayatını yitirmiş,²⁵ nüfusun yarısından fazlası yerinden edilmiş ve evsiz konuma düşmüştü²⁶. Aralık 1995 itibarıyla, savaş sonrası yerinden edilmiş nüfusun dağılımı şöyledir: yaklaşık 1,3 milyon kişi ülke içinde yerinden edilmiş, 1,2 milyon kişi de mülteci olmuştu. Mültecilerin yarım milyonu komşu ülkelere, geri kalan 700.000 Bosnalı da Batı Avrupa ülkelerine sığınmıştı.²⁷ Ayrıca çatışmaların yarattığı demografik etki çok büyüktü. Ülkedeki hiçbir kent ve kasaba savaştan önce sahip olduğu etnik kompozisyonu koruyamamıştı.

Bosna topraklarında silahların susmasını sağlayan DBA'nın imzalanmasının hemen ertesinde, ülkenin harap edilmesinde önemli bir rol oynayan uluslararası toplum, geniş çaplı bir proje başlattı. Bu projenin amacı çok netti: Bosna'nın bir an önce yeniden yapılanması ve dünya sahnesinde yerini alması. Bosna'nın yeniden yapılanması ise ancak uluslararası toplumdan gelecek yardımla mümkün olabilirdi. DBA'yı mimarları, mülteci ve ülke içinde yerinden edilmiş kişilerin savaş öncesinde yaşadıkları evlere geri dönmelerinin

²⁵ Bu tahmini ölümlerin % 46'sını askerlerin, % 54'nü ise sivillerin savaşa bağlı ölümleri oluşturmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tabeau, E. ve Bijak, J., "War-related Deaths in the 1992-1995 Armed Conflicts in Bosnia and Herzegovina: A Critique of Previous Estimates and Recent Results", *European Journal of Population*, No.21, 2005, ss. 187-215.

²⁶ Yugoslavya'nın dağılmasından önceki son nüfus sayımı 1991 yılında yapılmıştır. Söz konusu sayıma göre, Bosna Hersek'in nüfusu 4.3 milyondur. O yıldan beri nüfus sayımı gerçekleştirilmemiştir (İnsan Hakları ve Mülteciler Bakanlığı, Mülteciler ve Yerinden Edilmiş Kişiler Departmanı Müdürüyle Saraybosna'da yazar tarafından yapılan görüşme, 3 Ağustos 2005).

²⁷ UNHCR, *The State of the World's Refugees: Fifty Years of Humanitarian Action*, 2000, s. 219 <http://www.unhcr.org/static/publ/sowr2000/toceng.htm>, (23.11.2012).

N. ASLI ŞİRİN ÖNER

önemine dikkat çekmişlerdi. İnsanların savaştan önceki evlerine geri dönmeleri önemliydi, çünkü Bosna-Hersek'te barışın inşasında ilk büyük adımı oluşturuyordu. Buna bağlı olarak, yerlerinden edilmiş kişilerin büyük çoğunluğunun evlerine döneceği varsayılıyor ve bekleniyordu. Bu varsayımın temeli ise geri dönüş söyleminde yatıyordu: 'geri dönüş, mülteciler için en çok istenen seçenektir, çünkü mülteci döngüsü, onlar ancak "evlerine döndükleri" zaman sona erer'.²⁸ Ama Bosna'da durum beklenildiği gibi olmamış; geri dönüş, on yıllık bir dönemde aşamalı olarak gerçekleşmişti.

Siyasi yetkililer ile uluslararası toplumun izledikleri politikalar göz önünde bulundurulduğunda, Bosna'da geri dönüş sürecinin üç evrede gerçekleştiği söylenebilir. Bu aşamaların ilki, ağırlıklı olarak çoğunluk geri dönüşünün²⁹ gerçekleştiği 1996-7 dönemi, ikincisi, uluslararası toplumun geri dönüşle ilgili izlediği politikaların değiştiği ve azınlık geri dönüşüne³⁰ öncelik verildiği 1998-2000 dönemi ve üçüncüsü de 2000 yılından başlayarak günümüze dek devam eden ve 2001 ve 2002 yıllarında mülklerin geri ediniminin ivme kazanması sonucu azınlık geri dönüşünün en üst seviyeye ulaştığı dönemdir.

Birinci Evre: Çoğunluk Geri Dönüşü ve Etnik Bölünmenin Kesinleşmesi

DBA'nın mimarları, Bosna'nın çok etnisiteli toplumunu yeniden yaratma ve dolayısıyla savaş süresince yapılan etnik temizliği tersine çevirmenin ülkede kalıcı barışın sağlanmasında kilit rol oynadığını düşünüyorlardı. Böyle ele alındığında geri dönüş savaş-sonrası önceliklerin başında geliyordu. R. Black 'yuva' kavramıyla geri dönüş olgusunun siyasal coğrafyası arasındaki ilişkiyi Bosna örneği üzerinden irdelediği makalesinde, geri dönüşün bir numaralı öncelik olarak addedildiği görüşün temelinde üç düşünce çizgisinin yattığına dikkat çekiyordu. Bunlardan ilkinde, ekonomik kaygılar ön plandaydı. Yerinden edilme sorunu, yerinden edilen toplulukların yanı sıra onların sığındıkları toplumlar üzerinde ağır bir yükü. Bosna örneğinde ise, ülke buna ek olarak kitlesel ülke içi yerinden edilme yükünü de kaldırmak zorundaydı. Mülteciler ile ilgili pek çok çalışması bulunan Liisa Malkki'nin Ruanda'ya atıfta bulunarak ileri sürdüklerini temel alan ikinci düşünce çizgisi, 'kimliğin topraksallaştıran

²⁸ Black ve Koser, age., s.6.

²⁹ Çoğunluk geri dönüşü, bir etnik gruba ait kişilerin kendi gruplarının çoğunluk oluşturdukları bölgelere geri dönmeleridir.

³⁰ Azınlık geri dönüşü, bir etnik grup mensuplarının savaştan önce sayısal anlamda çoğunluk oluşturduğu halde savaş sırasında veya sonrasında diğer etnik grubun kontrolü altına geçen bir yere (kasaba, şehir veya bölge) geri dönmeleridir.

BOSNA-HERSEK’TE YERLERİNDEN EDİLMİŞLERİN GERİ DÖNÜŞÜ

metaforları – kökler, toprak, ağaçlar, tohumlar – yıkandıkça mültecilerin ortaya çıkması dünyanın doğal düzenini bozan bir hareket olarak görüldüğünü³¹ vurgulamaktaydı. Bu bağlamda, geri dönüş yerinden edilme ile bozulan doğal düzenin düzeltilmesiydi. Son düşünce çizgisine göre, geri dönüş özellikle Bosna örneği için geçerliydi zira ‘etnik bölünmenin yerine yeniden uzlaşmayı koymak’³² ve etnik temizliği tersine çevirmek için büyük bir fırsattı.

Bu düşünce çizgilerine ve diğer pek çok geri dönüş yanlısı görüşlere dayanarak, uluslararası toplum mülteci ve ülke-içi yerinden edilmiş kişilerin savaş öncesi evlerine geri dönme haklarını savunuyor ve sonuna kadar destekliyordu. Eve geri dönüş hakkı hayati önem taşıdığından ötürü DBA’da verilen tek kesin sözdü. ‘Geri dönüş hakkı’ barış antlaşmasında net biçimde ifade edilmişti. O halde verilen bu söz tutulacak mıydı yoksa kâğıt üzerinde mi kalacaktı? Uluslararası toplum geri dönüşü desteklemek adına neler yapmıştı?

İlk başlarda, uluslararası toplumun Bosna’da geri dönüş sürecinin uzun sürmeyeceğine dair iyimser bir görüşü vardı. Ancak kısa sürede anlaşıldı ki bu iş beklenenden uzun sürecek. 1996 yılında gerçekleşen geri dönüşler beklendiği gibi olmadı çünkü taraflar yükümlülüklerini yerine getirmek istemedikleri için süreç de çok yavaş ilerliyordu. Esas amaç azınlık geri dönüşünü sağlamaktı. Ne yazık ki bunun mümkün olamayacağı kısa zamanda anlaşıldı. Barışın ilk yılına ‘spontan’ çoğunluk geri dönüşü damga vurdu zira yapılan gönüllü geri dönüşlerin % 90’ı spontan gerçekleşmişti. BMMYK, belirli geri dönüşleri sınır dışı edilme ve uluslararası kuruluşların yardımlarıyla geri dönmelerden ayırmak amacıyla ‘spontan’ terimini kullanmaktadır. Yalnız bu terim yanlış kullanılmaktadır zira söz konusu geri dönüşler spontan gibi gözükseler de insanların evlerine, kentlerine ya da yakınlarda bir yerlere dönmelerine yardım eden topluluk liderleri, yerel dernekler ve hatta evlerine geri dönme konusunda kararlı kişiler süreçte önemli rol oynamaktadırlar. Bosna Hersek’te azınlık geri dönüşünün nasıl siyasallaştırıldığını anlattığı makalesinde Ito’nun vurguladığı gibi, pek çok örnekte görüldüğü üzere geri dönüş hareketi, gerçekleştiği bölge(ler)de hâkim olan siyasi parti tarafından organize edildiği için ‘spontan’ geri dönüş kavramı yanlış bir adlandırmadır.³³

³¹ R. Black makalesinde Malkki’nin çalışmasını alıntı yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Black, R., “Conceptions of ‘home’ and the political geography of refugee repatriation: between assumption and ontested reality in Bosnia-Herzegovina”, *Applied Geography*, 22 (2), 2002, ss. 123-138, s.125.

³² R. Black makalesinde Hallergard’ın çalışmasını alıntı yapmıştır. Black, age., s.126.

³³ Ito, Ayaki, “Politicisation of Minority Return in Bosnia and Herzegovina – The First Five Years Examined”, *International Journal of Refugee Law*, 13 (½.), 2001, ss. 98-122.

N. ASLI ŞİRİN ÖNER

Azınlık geri dönüşünün umut verici olmamasının dışında başka olumsuz olaylar da gerçekleşiyordu. DBA'nın imzalanmasını izleyen aylarda yaklaşık 80.000 Bosnalı evlerinden edilmişti. Bu kişiler Saraybosna'nın banliyölerinden yaşayan Sırlar idi.³⁴ DBA hükümlerine göre bu banliyölerin BH Federasyonu'na devredilmelerinin ardından Sırp yetkililer söz konusu banliyölerde yaşayan Sırlara evlerini terk edip Sırp Cumhuriyeti'ne gitmelerini emretmişlerdi. Her ne kadar Sırlar evlerinden ayrılmak istemeseler de başka seçenekleri yoktu. Kurallara uymayanların bazıları sert biçimde cezalandırılıyorlardı. Yetkililerin emir vermeleri dışında Sırların bazıları da banliyölerin Federasyon'a devredileceğini duymaları üzerine, BH Federasyonu yetkililerinin ya da Boşnakların kendilerine zarar vereceğinden korkup evlerini terk etmişlerdi.

Sonraki iki yıl kıyaslandığında, 1996 geri dönüşün en çok yaşandığı bir yıldır fakat geri dönülen yerler daha ziyade geri dönenlerin çoğunluk grubunu oluşturdukları yerlerdi. Üst düzey yetkililerinin gösterdikleri siyasi direnç azınlık geri dönüşünün önündeki en büyük engeldi. Öncelikle yetkililer azınlıkları tehdit unsuru olarak görüyorlardı ve bu yüzden evlerine geri dönen azınlıkları kabul etmek istemiyorlardı. Örneğin Hersek Bölgesi'nde Stolats ve Çaplina gibi Hırvatların hâkim olduğu bölgelere Boşnakların geri dönüşü Bosnalı Hırvat yetkililer tarafından engelleniyordu. İkinci olarak, barış antlaşmasının tarafları geri dönüş sürecini kendi düşünce yapılarına göre değerlendiriyorlardı. Amerikan Barış Enstitüsü'nün 1997 yılında yayınladığı Özel Rapor'da Boşnak siyasetçilerin amaçlarının Boşnakların evlerine geri dönmelerini sağlayarak savaşın sonuçlarını tersine çevirmeye çalışırken, Sırp Cumhuriyeti Hükümeti'nde yer alan uzlaşma yanlısı olmayan Bosnalı Sırp yetkililer, her ne kadar fiili de olsa Barış İçin Genel Çerçeve Antlaşması'nda kabul edilen etnik bölünmeye kesinlik kazandırmaya çalışıyorlardı.

Siyasi yetkililerin engellemelerinin yanı sıra geri dönen azınlıkların karşılaştığı bir diğer sorun da güvensiz ortamdı. Siyasi kişiliklerin muhalefeti dışında azınlıklar sistematik biçimde yıldırma politikası ve tacizlerin hedefi oluyorlardı. Mülteci ve ülke içi yerinden edilmiş kişilerin geri dönüşlerini önlemek için boş evler harap ediliyor, geri dönenlere gözdağı veriliyor; çiftlik hayvanları zehirleniyor ve cami ve kiliseler tahrip ediliyordu.

Bu şartlar altında uluslararası toplumun bir parçası olan Bosna'daki geri dönüşten sorumlu uluslararası kuruluşlar çoğunluk geri dönüşüne yoğunlaşmak

³⁴ Söz konusu banliyöler İliyaş, Vogoşça, İlica, Hacıçi, Nova Sarajevo (Grbavitsa), Merkez (Centar) ve Novi Grad idi.

BOSNA-HERSEK’TE YERLERİNDEN EDİLMİŞLERİN GERİ DÖNÜŞÜ

zorunda kalmışlardı, çünkü bu onlar için daha kolay bir görevdi. Azınlık geri dönüşünü sağlamak adına harcanan hiçbir çaba yoktu.1997 ilkbaharına gelindiğinde ise durum değişmeye başladı, zira uluslararası toplum çoğunluk geri dönüşünden ziyade azınlık geri dönüşüne odaklandı. BMMYK’nın azınlık geri dönüşünün gerçekleşmesini amaçlayan plan ve projeleri Mart 1997’de başlatılan ‘Açık Kentler’ Girişimi’nde yüksek bir seviyeye ulaşmıştı. Girişimin amacı, ‘etnik topluluklar arasında yeniden uzlaşmanın mümkün olduğu kent veya belediyeleri [beldeler], kamuoyu önünde azınlık gruplarının eski evlerine geri dönmeleri ve topluluğun tam üyeleri olmalarına izin vereceklerine dair istekli olduklarını açıklamaya teşvik etmektir’.³⁵ Bu girişim uzun sürmedi ve pek çok sorundan ötürü başarısızlıkla sonuçlandı.

Uluslararası toplumun girişimlerine karşın, oturulabilecek düzeydeki evlerin sayısal açıdan az olması, mülklerin geri ediniminde yaşanan zorluklar, ev yakmalar, saldırı ve kışkırtmalar ve savaş sırasında döşenmiş kara mayınlarının³⁶ yol açtığı güvenlik sorunları yüzünden barışın ilk iki yılında, beklentilerin tersine, azınlık geri dönüşü çok düşük seviyede gerçekleşmişti.³⁷

İkinci Evre: Azınlık Geri Dönüşüne Öncelik Verilmesi

1997 yılı sonu itibariyle uluslararası toplum Bosna’da geri dönüşle ilgili kendine yeni bir öncelik belirlemişti. Barışı Uygulama Konseyi’nin³⁸ Bonn Toplantısı’nda, ilk iki yılda geri dönüşlerin umut verici sayıda olmaması yüzünden daha doğrudan bir müdahaleye ihtiyaç duyulduğuna karar verildi. Yeni öncelik ise azınlık geri dönüşünden başka bir şey değildi. Yetkililerin engelleyici politikalar izlemesi yüzünden ortaya çıkan zorlukları aşmak için zorlayıcı mekanizmalar kullanılacaktı. Yüksek Temsilci’ye bağlayıcı karar alma ve hukuki yükümlülüklerini yerine getirmeyen ve DBA hükümlerini ihlal eden

³⁵ UNHCR, ‘Open Cities’ Initiative, 1997.

³⁶ Savaş Bosna’yı Avrupa’nın en mayınlı ülkesi haline getirmişti. Savaş esnasında gerçekleşen binlerce ölümün yanı sıra, sonrasında da çok sayıda mayın kazası meydana gelmişti.

³⁷ Barışın ilk iki senesinde gerçekleşen geri dönüşlerle ilgili istatistikler için bkz. International Crisis Group, Minority Return or Mass Relocation?, Bosnia Report, No. 33, 1998 http://www.crisisgroup.org/library/documents/report_archive/A400159_14051998.pdf, (23.11.2012).

³⁸ Barışı Uygulama Konseyi, savaşın başlarında oluşturulan Yugoslavya Uluslararası Konferansı’nın yerini almak üzere DBA’nın imzalanmasından kısa bir süre önce kurulan, ülkedeki barışa katkıda bulunan 55 devlet ve kuruluşun müteşekkil geçici ve barışın uygulanmasını sağlamaya yönelik özel görev verilmiş (ad hoc) bir koalisyondur. Ayrıntılı bilgi için bkz. The Peace Implementation Councilandits Steering Board. http://www.ohr.int/pic/default.asp?content_id=38563, (24.11.2012).

N. ASLI ŞİRİN ÖNER

kamu görevlilerini görevden alma yetkileri verildi. Buna ek olarak Geri Dönüş ve Yeniden İnşa Görev Gücü (RRTF) kuvvetlendirildi. Kuruluşa ek kaynaklar verildi ve Yüksek Temsilci Yardımcısı Görev Gücü'ne başkanlık etmek üzere atandı. O tarihten itibaren RRTF azınlık geri dönüşü konusunda zorlayıcı bir politika izlemeye başladı.

Bu arada uluslararası toplum azınlık geri dönüşünü desteklemeye yönelik çalışmalarına hız vermişti. 1998 yılının ilk yarısında iki konferans düzenlendi. Bunlardan ilki, Yüksek Temsilcilik Ofisi, ABD Hükümeti ve Avrupa Birliği Komisyonu tarafından 3 Şubat 1998'de düzenlenen Saraybosna Konferansıydı. Hem Bosna'nın (aynı zamanda BH Federasyonu'nun) başkent hem de bir arada yaşama ve hoşgörü modeli olması hasebiyle Saraybosna geri dönüş sürecinin ivme kazanmasına yardımcı olmalıydı. Konferansın amacı, en azından savaştan sonra azınlık konumuna düşmüş 20.000 kişinin 1998'de geri dönüşlerini sağlamaktı. İkinci konferans, Banya Luka Bölgesel Geri Dönüş Konferansı idi. Yüksek Temsilcilik ile BMMYK tarafından ortaklaşa düzenlenen konferans 28 Nisan 1998'de yapılmış ve konferansa Bosna Hersek, Hırvatistan ve o zamanki Yugoslavya Federal Cumhuriyeti hükümet temsilcilerinin yanı sıra Barış Uygulama Konseyi'nin İzleme Kurulu üyeleri ile konuyla ilgilenen ülke ve uluslararası kuruluşlar katılmıştı. Bu Konferans'ın amacı da aynıydı: geri dönüş fırsatlarını arttırmak. Atılması gereken adımlar arasında polis memuru olarak azınlık gruplarına üye kişileri de işe almak ve hareket özgürlüğünü sağlamak öne çıkıyordu.

Saraybosna Konferansı'nda kabul edilen bildirge bir dereceye kadar başarılı sayılabilirdi ancak Banya Luka Konferansı tatmin edici hiçbir sonuç vermemiş çünkü yükümlülüklerin çoğu kâğıt üzerinde kalmıştı. Uluslararası toplum geri dönüşün sağlanması için büyük çaba harcıyordu. Ancak Bosna devletini oluşturan alt-devletlerdeki³⁹ siyasi yetkililer geri dönüşü engelleyici politikalar uygulamakta ısrar ediyorlardı. Siyasi iradenin olmaması ise hâlâ geri dönüş önünde büyük bir engeldi. Ayrıca güvenlik ciddi bir sorun olmayı sürdürüyordu.

Savaşın sona erdiği tarihten itibaren süregelen siyasi çalışmalar ne yazık ki geri dönüşü atılım kazandırmada fazla bir rol oynamamıştı ve ülkedeki

³⁹ Savaş sonrasında ortaya çıkan Bosna-Hersek devleti, iki alt-devlet (entite) ve bir özerk bölgeden oluşmaktadır. Alt-devletler, Sırp Cumhuriyeti (SC) ve resmi adı Bosna-Hersek Federasyonu olan Boşnak-Hırvat Federasyonu (BHF), özerk bölge ise iki alt-devlete de ait olmayan ve uluslararası denetim altında kendi kendini yöneten Brčko Bölgesi'dir. Bosna-Hersek Federasyonu, eşit hak ve sorumluluklara sahip "kanton" adı verilen on tane federal birimden oluşmaktadır.

BOSNA-HERSEK’TE YERLERİNDEN EDİLMİŞLERİN GERİ DÖNÜŞÜ

yerinden edilmişlik sorunu, doğası gereği azınlık geri dönüşünde hamle yapılmasını zorunlu kılıyordu. Aksi takdirde ne geri dönüş tamamlanacak ne de ülkeye tam manasıyla barış gelecekti.

Sonunda uluslararası toplum geri dönüşle daha fazla ilgilenmeye karar verdi, çünkü 1998’in ‘azınlık geri dönüşü yılı’ olarak ilan edilmesine karşın söz konusu dönüşler yine beklentilerin altında kalmıştı. Yaklaşık 1,2 milyon mülteci ve ülkesinde yerinden edilen kişiler yıl sonu itibarıyla hâlâ geri dönmemişti. Yaşanan hayal kırıklığı, RRTF’nin 1999 yılında bir Hareket Planı’nı uygulamaya geçirmesine yol açtı. Plan, uluslararası toplumun uzun süredir beklediği hamle için üç adet ön koşulun yerine getirilmesi gerektiğinin altını çiziyordu. Bunlar mekân, güvenlik ve sürdürülebilirlik idi. Hareket Planı, yeni bir yönteme dayanıyordu. Yeni mülkiyet yasalarını kabul ettiren YT ile hukukun üstünlüğünün önemini vurgulayan RRTF’nin yardımlarıyla, daha önceleri oldukça siyasallaştırılan azınlık geri dönüşü meselesi hukuka bağlı kalınacak bir soruna dönüştürülmüştü.⁴⁰

Hareket Planı’nın ardından azınlık geri dönüşü 1999 yılında ivme kazanmaya başladı. Kazanılan bu ivmede yılın sonlarına doğru mülklerin geri edinimine ilişkin yaşanan olumlu gelişmeler önemli bir rol oynuyordu. BMMYK istatistikleri, mülteci ve ülkesinde yerinden edilmişlerin evlerine geri dönmek konusunda ne denli hevesli olduklarını gösteriyordu. 2000 yılının ilk çeyreğinde gerçekleşen geri dönüşler önceki senenin aynı döneminde kaydedilen geri dönüşlerin neredeyse dört katıydı. Yavaş da olsa azınlık geri dönüşü nihayet yaşanmaya başlamıştı.⁴¹

Üçüncü Evre: Azınlık Geri Dönüşünün Zirveye Ulaşması

Geri dönüşün yükselişe geçmesi azınlık geri dönüşünde yapılan hamleyle mümkün olmuştu. DBA’nın imzalanmasından beri en yüksek seviye kaydedilmişti. Geri dönen mülteci ve ülkesinde yerinden edilenlerin sayısı karşılaştırma için ele alındığında fazla değildi ama siyasi açıdan oldukça önemliydi zira yetkililerin artık mülteci ve ülkesinde yerinden edilenlerin taleplerine karşı çıkamayacaklarının bir göstergesi niteliğindediydi.

Geri dönüşte kazanılan ivmeye pek çok etken katkıda bulunmuştu. Ancak bunlardan en önemlisi, 2000 yılının başında benimsenen Mülkiyet Kanunu

⁴⁰ Heimerl, Daniela, “The Return of Refugee and Internally Displaced Persons: From Coercion to Sustainability?”, *International Peacekeeping*, 12 (3), 2005, ss. 377-390.

⁴¹ 1998-2000 döneminde gerçekleşen geri dönüşlere ilişkin istatistikler için bkz. BMMYK İstatistik Paketi (UNHCR Statistics Package), 31 Aralık 2002.

N. ASLI ŞİRİN ÖNER

Uygulama Planı (MKUP) idi. Yüksek Temsilci'nin yeni mülkiyet kanunlarını kabul ettirmesi geri dönüş üzerinde büyük bir etki yaratmıştı. Daha önceleri mülkiyet yasalarını uygulamamak için yerel yetkililerin öne sürdükleri gerekçeler anlayışla karşılandığı halde, artık bu söz konusu değildi. Daha önce de söz edildiği gibi, YT bazen yeni mülkiyet yasalarını uygulamayı reddeden yetkilileri görevden alarak sert davranmıştı. Diğer taraftan, yeni mülkiyet yasasıyla beraber başkalarının mülklerini işgal eden kişiler hayatlarının sonuna kadar o konutlarda kalamayacaklarını ve bir gün mutlaka tahliye etmek zorunda olacaklarını iyice anlamışlardı. Böylece insanlar nihayet mülklerini geri edinebilmişlerdi.

Yeni mülkiyet yasasının uygulanmasının kilit rol oynaması sayesinde 2001 ve 2002 yılları Bosna'daki geri dönüş süreci açısından dönüm noktası olmuştu. Bu dönemde azınlık geri dönüşü en üst seviyeye ulaşmıştı. Ocak 1996-Aralık 2001 döneminde BMMYK, 387.269 mülteci ve 435.510 ülkesinde yerinden edilen kişilerin geri dönüşünü kaydetmişti ve bu sayının 287.227'si azınlık geri dönüşüydü⁴². Azınlık geri dönüşünün en yüksek seviyede gözlemlendiği yer Saraybosna ve eski banliyölerinden oluşan Saraybosna Kantonu'ydu. 2002 yılında toplam geri dönüş sayısı 107.909 ve azınlık geri dönüşü 102.111 idi.⁴³ Haziran ve Eylül ayları geri dönüşün en yüksek seviyede yaşandığı aylardı. Azınlık geri dönüşünün en fazla kaydedildiği yerlerin başında yine Saraybosna Kantonu gelmiş, onu Doboy izlemişti. Ama bu sefer listeye SC'den Priyedor ve Zvornik, Brčko Bölgesi ve BH Federasyonu'nun Merkez Bosna Kantonu'nda yer alan Bugoyno da eklenmişti. Dolayısıyla, mülklerin geri edinimi geri dönüş sürecinde katalizör görevini görmüştü. 2002 sonu itibarıyla MKUP istatistikleri yaklaşık 169.000 ailenin mülklerini geri edindiklerini ortaya koyuyordu.

Mülteci çıkmazı azınlık geri dönüşünde sağlanan hamleyle kırılmıştı. Ancak engellerin bir kısmı hala mevcuttu. ICG'nin 2002 raporunda sıralandığı üzere söz konusu engeller, çöküntüye uğramış ekonomide insanların maruz kaldığı ayrımcılık, tek etnili kurumlar, eğitimde ayrımcılık, emekli maaşları ve

⁴² Azınlık geri dönüşü, tek başına 2001 yılında 92.061 geri dönüşü ile en yüksek seviyesine ulaşmıştı. Kasım ayı 14.137 geri dönüşle azınlık geri dönüşünün en yoğun yaşandığı ay olmuştu. 1999'dan 2001 yılının sonuna kadar olan dönemde toplam sayı 200.513 idi (UNHCR Statistics Package, 31 December 2001).

http://www.unhcr.ba/return/pdf%202001/SP_12_01.pdf, (28.11.2012).

⁴³ UNHCR Statistics Package, 31 December 2002.

http://www.unhcr.ba/return/pdf%202002/SP_12_02.PDF, (28.11.2012).

BOSNA-HERSEK’TE YERLERİNDEN EDİLMİŞLERİN GERİ DÖNÜŞÜ

sağlık sigortasından faydalanmada hukuki engeller ile uygulamada yaşanan engeller ve güvenliği.

Geri dönüşün ilk yıllarıyla kıyaslandığında oldukça ilerleme kaydedildiği halde güvenlik, geri dönüşte sorun olmaya devam ediyordu. Sırp Cumhuriyeti’nin değişik bölgelerine geri dönenler (özellikle Boşnaklar) hâlâ hedef olabiliyorlardı. Boşnak ve Hırvatlar pek çok saldırıya maruz kalıyorlardı. Özellikle SC’nin doğusundaki Sırp Demokratik Partisi kontrolü altında olan kent ve kasabalarda geri dönenlere sağlanan güvenlik çok düşük düzeyde kalıyordu. Geri dönenlere yapılan saldırılar BH Federasyonu’nda da sürüyor ama bunlar sıklık ve şiddet açısından daha düşük seviyede kalıyordu.

Sırp Cumhuriyeti’nin çeşitli bölgelerinde geri dönen Boşnaklar saldırılara maruz kalırken 2003 yılında Srebrenitsa’ya Boşnak geri dönüşü en yüksek seviyeye ulaştı. BMMYK, 1.455 geri dönüş kaydetti; bunların önemli bir oranını reisi bayan olan aileler oluşturuyordu.⁴⁴ 2000’e kadar Srebrenitsa’ya bir tek geri dönüş kaydedilmemişti. 2002 yılında kasabanın belediye meclisi tarafından Srebrenitsa Geri Dönüş Komisyonu kuruldu. Aynı yıl belediye başkanı seçilen Abdurrahman Malkiç ise geri dönüş sürecinde kilit rol oynadı. Onun yardımıyla pek çok Boşnak belediyede iş bulmasıyla birlikte Srebrenitsa, geri dönen azınlıkların istihdam edildiği yerleşim birimlerinin listesinde ilk sıraya oturdu.⁴⁵ Ancak kasabanın ekonomik durumu ülkenin diğer yerleriyle kıyaslandığında oldukça kötüydü ve bu durum daha fazla sayıda geri dönüş engel oluyordu.

Srebrenitsa’ya geri dönüş bir istisna gibi gözüküyordu zira azınlık geri dönüşleri zirveye ulaştıktan sonra hızla azalmış ve 2003 ile 2004 yıllarında toplam geri dönüşlerde ciddi bir düşüş yaşanmıştı.⁴⁶ Mülklerin geri edinimi hızla devam etmişti ancak bazı yerleşim yerlerinde insanlar mülklerini geri aldıkları halde dönmemişlerdi. Visoko bunlardan biriydi. Mülkiyet yasalarının uygulanmasıyla 2003 yılı sonu itibariyle neredeyse herkes mülkünü geri edinmiş olduğu halde insanlar geri dönmemişlerdi.

Yaşanan düşüşe karşın ‘iyi’ haberler BMMYK’dan geldi. Eylül 2004’te mülteci kuruluşu bir milyon Bosnalının evlerine geri döndüğünü şu sözlerle ifade ediyordu: ‘Bir milyon eski mülteci ve yerinden edilmiş kişi Bosna ve

⁴⁴ UNHCR, Briefing Note Return to Srebrenica, <http://www.unhcr.ba/updatemay07/srebrenica.pdf>, (15.09.2007).

⁴⁵ Age.

⁴⁶ Toplam geri dönüş sayısı 2003’te 54.315, 2004’te ise 20.390 idi (UNHCR Statistics Package, 31 December 2004).

N. ASLI ŞİRİN ÖNER

Hersek'te evlerine geri dönmüştür. Bu, 1992-95 yılları arasında yaşanan savaşta paramparça olan bir ulusun yeniden yaratılmasında önemli bir kilometre taşıdır' (UNHCR, Geneva, 21 September 2004). Bu, BMMYK gözünde gerçek bir 'başarı' idi. Ancak söz konusu olan sayı savaşla birlikte yerinden edilen nüfusun yarısından biraz fazlaydı. Ayrıca esas önemli olan bu geri dönüşleri sürdürülebilir kılmaktı.

Geri dönüş sayısındaki azalma Bosna'da sürecin sona gelindiğinin bir göstergesiydi. Aralık 2004 itibariyle 440.857 mülteci ve 564.536 ülkesinde yerinden edilen kişi geri dönmüştü.⁴⁷ Bu sayı yaklaşık 1,2 milyon Bosnalının hala evinden ayrı olduğu anlamına geliyordu. Bunlardan yaklaşık 100.000 kişi o zamanki Sırbistan-Karadağ'da iken 500.000 civarında kişiye sığınma ve daimi ikamet statüsü verilmişti. Hatta bazıları sığındıkları ülkelerde yeni vatandaşlıklar elde etmişlerdi. Diğer taraftan yaklaşık 50.000 kişi Batı Avrupa'da sorunlarına kalıcı çözüm bulunmadan yaşıyordu.⁴⁸ 300.000'in üzerinde insan ise Bosna içinde yerinden edilmiş konumdaydı.⁴⁹

Tüm bu sayılara rağmen, Bosna Hersek Hükümeti, Hırvatistan ve Sırbistan ile 2006 yılının sonuna kadar geri dönüş faslını kapatmaya karar verdi. Savaşın sona ermesinin üzerinden on yıl geçmişti ve geri dönüş süreci her ne kadar tam anlamıyla tamamlanamayacak olsa da sona erdirilmeliydi. Dolayısıyla 31 Ocak 2005 tarihinde bu üç ülkenin mültecilerden sorumlu bakanları, AB, AGİT ve BMMYK temsilcilerinin de hazır bulunduğu '3x3 Girişimi' Konferansı'na katıldılar. Konferansta bu ülkelerde kalan mültecilerin sorunlarının kalıcı bir biçimde çözümleneceği vurgulandı. Bu çözüm ya kendi ülkelerine gönüllü geri dönüşleri ya da konuk eden ülkelere yerel entegrasyonları olacaktı. Ülkesinde yerinden edilenlerle ilgili olarak, bu insanların ihtiyaçlarının belirleneceği ve onlar için de kalıcı çözümlerin bulunacağı yinelendi. Konferansın sonunda 3 ülkenin hükümetleri mülteci geri dönüşleri ile ilgili sekiz temel noktayı içeren Saraybosna Bildirgesi'ni

⁴⁷ Returns Summary to Bosnia and Herzegovina from 1/1/1996 to 31/12/2004. http://www.unhcr.ba/return/pdf%202004/SP_12_2004.pdf, (28.11.2012).

⁴⁸ Heimerl, Daniela, "The Return of Refugee and Internally Displaced Persons: From Coercion to Sustainability?", *International Peacekeeping*, 12 (3), 2005, ss. 377-390.

⁴⁹ Internal Displacement Monitoring Centre, "Sectarian divide continues to hamper residual return and reintegration of the displaced", 2006, [http://www.internaldisplacement.org/8025708F004CE90B/\(httpCountries\)/C8DEEFACFF6821AD802570A7004C6A42?opendocument&count=10000&expand=2&link=7.2&count=10000#7.2](http://www.internaldisplacement.org/8025708F004CE90B/(httpCountries)/C8DEEFACFF6821AD802570A7004C6A42?opendocument&count=10000&expand=2&link=7.2&count=10000#7.2) İnsan Hakları ve Mülteciler Bakanlığı'na göre, Aralık 2004 sonu itibariyle yaklaşık 295.000 kişi ülkesinden yerinden edilmiş konumdaydı (MHRR Bulletin, 2004).

BOSNA-HERSEK'TE YERLERİNDEN EDİLMİŞLERİN GERİ DÖNÜŞÜ

imzaladılar. Bildirge'yi uygulamak amacıyla ortak bir Görev Gücü oluşturmaya karar verildi.

Bu arada 2004 yılında ikinci kez yeniden kayıt işlemine başlandı.⁵⁰ Yeniden kayıt işlemi, hem insanların gerçekten nerede yaşamak istediklerini gösterecek hem de ülke içinde yerinden edilenlerin sayısını belirlemede rol oynayacaktı. 2005 yılının ilkbaharı itibariyle yeniden kayıt süreci pek çok kent ve kasabada tamamlanmıştı ve ülkesinde yerinden edilenlerin sayısı aşağı yukarı 187.000 idi. Bu sayının yaklaşık 98.000'i BH Federasyonu'nda, 86.000'i SC'de ve geri kalanı da Brčko Bölgesi'ndeydi. Bu kişilerin yaklaşık % 13'ü ilk defa kaydolmuştu. Yeniden kayıt işlemi ile ülkesinde yerinden edilenlerin sayısında ciddi bir azalma gözlemlenmişti.

İlerleyen yıllarda geri dönüş - az da olsa - devam etmiştir. BMMYK tarafından verilen en son geri dönüş istatistikleri 2011 yılı Eylül ayına ait olan istatistiklerdir. Bu istatistiklerden anlaşılacağı gibi, geri dönüşler 2002 yılında en yüksek seviyeye ulaşmış, ilerleyen yıllarda ise düşüşe geçmişti. 2007'de kaydedilen dönüşler her ne kadar istisna oluştursa da genel itibariyle sürecin tamamlandığını söyleyebiliriz. 2005 ve 2006 yıllarıyla kıyaslandığında 2007'de kaydedilen artışın nedeni ise azınlık geri dönüşündeki artışı.

SONUÇ

Çatışma sonrası barış inşa süreci yaşayan diğer toplumlarda olduğu gibi, üç yılı aşkın bir süre devam eden savaşın ardından barışın inşa edilmeye başlandığı Bosna-Hersek'te de savaş sırasında yerlerinden edilmiş kişilerin geri dönüşü ülkede barışın inşa edilmesi açısından önem taşımaktadır. Bosna-Hersek'te savaşı sona erdiren Dayton Barış Anlaşması, geri dönüş sürecinin nasıl işleyeceğine dair çerçeveyi de çizen bir anlaşma niteliğindedir. Ülke içi yerlerinden edilmişler ile çeşitli ülkelerde mülteci olarak bulunan Bosnalıların geri dönüş hakkı DBA'da açık bir biçimde yer almaktadır. Hatta DBA yerlerinden edilmişlerin geri dönüşüne ilişkin hükümler içeren diğer barış antlaşmalarından farklı bir yönü vardı. DBA'da kişilerin savaş öncesinde yaşadıkları yerlere dönmeleri koşulu getirilmişti. Bu durumla ilk defa karşılaşılıyordu. Daha önce hiçbir barış antlaşmasında yerlerinden edilmiş kişilerin evlerine geri dönmelerine ilişkin bir hüküm yer almamıştı. İlk kez DBA'da belirtilen bu hak Bosna'ya özgüydü. Hedeflenen ise gayet açıktı: savaştan tarafların temel amaçlarından biri olan etnik temizliği tersine çevirmek.

⁵⁰ Yeniden kayıt işleminin ilki İnsan Hakları ve Mülteciler Bakanlığı, Alt-Devletlerin ilgili Bakanlıkları ve BMMYK tarafından Aralık 2000'de gerçekleştirilmişti.

N. ASLI ŞİRİN ÖNER

Geri dönüş sürecinin ilk yıllarında gerçekleşen yalnızca çoğunluk geri dönüşüydü. Uluslararası toplumun çok sayıda girişimine karşın hedeflenen azınlık geri dönüşü pek çok sebepten ötürü istenilen seviyede gerçekleşmemişti. Her sene bir atılım bekleniyordu ama bir türlü olmuyordu. Çabalar sonuç vermiyordu, çünkü süreci hızlandırması gereken siyasi irade yeterli değildi.

Beklenen atılım nihayet 2000 yılı sonrasında gerçekleşti. Mülklerin geri edinimine ilişkin yeni yasanın uygulanmasıyla birlikte mülklerin geri edinimi ivme kazandı ve azınlık geri dönüşünde elde edilen atılımda önemli rol oynadı. Yetkililer geri edinim sürecini sekteye uğratmaya çalıştılar ama Yüksek Temsilci, belediye başkanları da dâhil olmak üzere çok sayıda yetkiliyi görevden aldı. Mesaj son derece açıktı: mülklerin geri edinimine ilişkin yeni yasa ne pahasına olursa olsun uygulanacaktı. Yetkililer sonunda mesajı aldılar ve başvuran kişiler kısa süre içinde mülklerini geri edindiler. Bu, Bosna'daki geri dönüş sürecinin olumlu yönüydü. Ancak yeterli değildi, zira geri dönüşün sürdürülebilir olması hususunda epey sıkıntı çekilmiştir. Diğer bir deyişle, savaşın yerlerinden ettiği Bosnalıların ülkelerine yeniden uyum sağlamaları, pek çok sorundan ötürü, ne yazık ki hiç kolay olmamıştır.

KAYNAKÇA

- Black, Richard, "Conceptions of 'home' and the political geography of refugee repatriation: between assumption and contested reality in Bosnia-Herzegovina", *Applied Geography*, 22 (2), 2002, ss.123-138.
- Black Richard, ve Gent, Saskia, "Sustainable Returns in Post-Conflict Contexts", *International Migration*, 44 (3), 2006, ss. 15-36.
- Duke Simon ve Aurelie Courtier, *EU Peace building: Concepts, Players and Instruments*, CLEER Working Papers 2009/3.
- Fagen, Patricia Weiss, "UNHCR and repatriation", Dumper, Michael. (der.), *Palestinian Refugee Repatriation: Global perspectives*, Routledge, London and New York 2006.
- Ghali, Boutros, *An Agenda for Peace Preventive diplomacy, peacemaking and peace-keeping*, 17 June 1992, Report of the Secretary General pursuant to the statement adopted by the Summit meeting of the Security Council on 31 January 1992.
- Heimerl, Daniela, "The Return of Refugee and Internally Displaced Persons: From Coercion to Sustainability?", *International Peacekeeping*, 12 (3), 2005, s. 377-390.

BOSNA-HERSEK’TE YERLERİNDEN EDİLMİŞLERİN GERİ DÖNÜŞÜ

- Internal Displacement Monitoring Centre, “Sectarian divide continues to hamper residual return and reintegration of the displaced”, 2006, [http://www.internal-displacement.org/8025708F004CE90B/\(httpCountries\)/C8DEEFACFF6821AD802570A7004C6A42?opendocument&count=10000&expand=2&link=7.2&count=10000#7.2](http://www.internal-displacement.org/8025708F004CE90B/(httpCountries)/C8DEEFACFF6821AD802570A7004C6A42?opendocument&count=10000&expand=2&link=7.2&count=10000#7.2).
- International Crisis Group, *Minority Return or Mass Relocation?*, Bosnia Report, 33, 1998, http://www.crisisgroup.org/library/documents/report_archive/A400159_14051998.pdf, (23.11.2012).
- Ito, Ayaki, “Politicisation of Minority Return in Bosnia and Herzegovina – The First Five Years Examined”, *International Journal of Refugee Law*, 13 (½.), 2001, ss. 98-122.
- Lederach, John Paul, *Building Peace – Sustainable Reconciliation in Divided Societies*, US Institute of Peace Press, Washington D.C. 1997.
- Macrae, Joanna, “Aiding peace ...and war: UNHCR, returnee reintegration, and the relief-development debate”. *New Issues in Refugee Research, Working Paper No.14*, s.11, <http://www.unhcr.org/research/RESEARCH/3ae6a0cc0.pdf>, (10.12.2007).
- Morsink, Hubert, “Social and economic aspects of mass voluntary return movements of refugees from one African country to another”, *Background Note on 1992 symposium for French-speaking African countries and 1992 symposium for the Horn of Africa*. UN Research Institute for Social Development, 1992.
- Preston, Rosemary, *Researching Repatriation and Reconstruction: Who is Researching What and Why*, içinde Black, Richard; Koser, Khalid (der.), *The End of Refugee Cycle? Refugee Repatriation and Reconstruction*, Berghahn Books, New York and Oxford 1999.
- Tabeau, Eva - Bijak, Jakub, “War-related Deaths in the 1992-1995 Armed Conflicts in Bosnia and Herzegovina: A Critique of Previous Estimates and Recent Results”, *European Journal of Population*, No.21, 2005, ss. 187-215.
- UNHCR, *Briefing Note Return to Srebrenica*, <http://www.unhcr.ba/updatemay07/srebrenica.pdf>, (15.09.2007).
- UNHCR, *The State of the World’s Refugees: The Challenge of Protection*, 1993 <http://www.unhcr.org/publ/3ef964df4.html>, (28.11.2012).
- UNHCR, *Oversight Issues: Reintegration*, (EC/48/SC/CRP.15), 1998, <http://www.unhcr.org/excom/EXCOM/3ae68cf510.html>, (28.11.2012).

N. ASLI ŞİRİN ÖNER

UNHCR, The State of the World's Refugees: Fifty Years of Humanitarian Action, 2000, s. 219, <http://www.unhcr.org/static/publ/sowr2000/toceng.htm>, (28.11.2012).

UNHCR, 'Sustainable Reintegration of Returnees and Displaced Populations in Africa', *Dialogue on Voluntary Repatriation and Sustainable Reintegration in Africa*, Discussion Paper No.2, 2004 <http://www.unhcr.org/events/EVENTS/403c6f057.pdf>, (24.11.2012).

UNHCR Statistics Package, 31 December 2002. http://www.unhcr.ba/return/pdf%202002/SP_12_02.PDF, (28.11.2012).
http://www.unhcr.ba/return/pdf%202004/SP_12_2004.pdf, (28.11.2012).